

Тавтологізми та порівняльні конструкції в текстах Пантелеймона Куліша (на матеріалі драми «Байда, князь Вишневецький» та роману «Чорна рада»)

Тавтологізми та порівняння, майстерність їхнього добору, особливості використання цих елементів стають чи не найяскравішими маркерами ідіостилю, оскільки названі засоби здебільшого конотативно забарвлені, а тому завжди вивищуються над лексичним полем нейтральності, чим привертають більшу увагу адресатів повідомлення. Використання тавтологізмів і компаративних словосполучень у художніх текстах показує глибину знання мови, її генези, демонструє, наскільки письменник закорінений у національну образність, як розуміє зв'язок названих елементів з національною культурою. Лексика легше піддається впливам, швидше пасивізується, в окремі історичні періоди може зазнавати кардинальних семантичних модифікацій. Фраземіка (фразеологія) стійкіша, консервативніша, фразеологічна підсистема не така продуктивна у творенні нових одиниць, як лексична.

У художньому тексті особливе місце належить тавтологізмам – стилістичній фігурі, яка «грунтується на однокореновому повторі попереднього слова» [2: 230]. Тавтологічні звороти, які в текстах несуть певне ідейно-естетичне навантаження, своєрідним чином концентрують читачеву увагу на структурі повідомлення та його конотаційному забарвленні. Зазвичай тавтологізми різного типу вважають різновидами плеоназму¹, «хоч між цими явищами відношення швидше не видо-родові, а взаємодоповнювані» [5: 702]. Речення з тавтологічними головними членами «втілюють загальну тенденцію до компресії мовлення і разом з тим свідчать про той високий щабель інтелектуального розвитку мовлян, коли вони можуть не лише оперувати відомими поняттями, а й членувати

¹ Плеоназм – фігура мови, побудована на повторі слів або афіксів з тотожними чи подібними значеннями – повторенні, що з суто логічного погляду може видаватися зайвим, але насправді не позбавленим певних семантичних і стилістичних функцій (напр., *жива істота, молода дівчина, стара баба* тощо) [6: 512].

їх в разі необхідності усталеним в мові засобом» [7: 145]. Тавтологізми побутують здебільшого в розмовному та художньому стилях сучасної української літературної мови, хоч деякі з них мають потенціал до подолання цих меж (як-от одиниця *сила-силенна*). Таким чином, тавтологізми підсилюють, увиразнюють думку. О. Курило стосовно цього зауважувала: «Де треба щонайвищою силою відзначити у фразі речівника, прикметника чи прикметникового прислівника, там можна в певних зворотах вжити прикметника того самого кореня, що й підсилюване слово, здебільшого з наростком *-енний, -енький, -есенький*» [3: 146]. При цьому всі приклади, які аналізує дослідниця, виразно пов'язані з народнорозмовними джерелами (*давнешні давна, сила-силенна, дивним дивом, старенна старість, безлічenna безліч, ранком-ранесеньким, з давнього давна, рано-раненько, біло-біленько, сильний-силенний* та ін.).

Уживання тавтологізмів у творах П. Куліша певним чином зумовлене образно-виражальною структурою творів. Скажімо, у драмі «Байда, князь Вишневецький» (першій у «Драмованій трилогії») таких зворотів чимало й функціонують вони органічно, відбиваючи народну стихію твору, який є знаковим у творчості П. Куліша.

Тавтологізми аналізованих творів мають переважно двокомпонентну структуру, хоч їх можуть доповнювати й службові слова, напр.: *бубнувати в бубни* (дієслово + прийменник + іменник), *диво з див* (іменник + прийменник + іменник), *щасливий із щасливих* (прикметник + прийменник + прикметник) – ускладнені тавтологічні одиниці (Пливуть, летять; хрести на щоглах мають; *У бубни бубнять, в жоломійки грають*) [Байда, 399]; *Се диво з див, якого попід небом Не бачили й боги твої безсмертні* [Байда, 381]; *І ти щасливий із щасливих воїн, Двох наших ворогів, духів Креба, Своім мечем, вівік благословенним, Побив, мов двох титанів-Зевсборців* [Байда, 447)]².

Українська основа відповідних виражальних засобів дає змогу простежити, як П. Куліш використовував тавтологічні сполучення. Серед дібраних для аналізу тавтологізмів з драми «Байда, князь Вишневецький» і «Чорна рада» П. Куліша можна виокремити такі їхні різновиди:

² Усі ілюстративні приклади в статті подано без правописних змін, так, як вони засвідчені в текстах перекладів П. Куліша.

1. Субстантивно-дієслівні звороти:

глумом глумувати, глузом глузувати: *Чи чуєте, чесне козацтво, християнське лицарство, як ся багата жидова з вас глумом глумує і глузом глузує?* [Байда, 366]; **жарт жартувати** (у складі порівняльної конструкції *мов жарт жартувати*): *Що се ви, браттє, любе товариство, Мов жарт жартуєте із Андибером? Поперев'язували чорні рани, А на руках і на ногах кайдани* [Байда, 383]; **кат катує:** *Против воріт палатських настромляли Гаків у мур, щоб татарву лякати, А козаки багаттє розіклали: Видніше кату буде катувати, Чи знаєте, брати, яка се хвиля?* [Байда, 395]; **пости постити:** *Не я, княгине, рідна мати буде Пости постити, довгі ночі б діти. Вона свою вложила в мене душу, – Її душа подвижництва жадає* [Байда, 338]; **сади садити, мури мурувати:** *Невольницькі се руки Сади садили, мури мурували* [Байда, 383]; **суд судити:** *Забув еси, що тут не Запорожжє, Не Замокан, не Базавлук, не Скоки. Тут присуд мій, наслідній по тих предках, Що суд судили ще в варязькі роки* [Байда, 372]; **сумом сумувати:** *Невже ти справді сумом тим сумуєш, Що ним луна пісень твоїх лунає* [Байда, 336]; **труба трубить, у трубу трубити:** *І не в козацьку жоломіюку, князю, Тобі труба трубила на Босфорі: У золоту трубу вона трубила, Всіх нас царськими шатами окрила!* [Байда, 382] тощо.

Дієслівно-субстантивні звороти (як різновид субстантивно-дієслівних):

вигадувати вигадки: *Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою; вигадував і я усякі вигадки; знали й мене у городах і на степах* [ЧР, 38]; **займати займище:** *Тут і земля й вода вольна. Аби в тебе добуток свій був, займай займище, чабануй, ратайствуй, пасічникуй, будникуй, гони собі бобри, рибалкуй, – роби, що знаєш* [Байда, 365]; **покликувати покликом:** *Покликуй покликом сумним, понурим, Що я тебе навчив про турка кликати* [Байда, 375]; **святкувати святки:** *А ми, бачте, задумали святкувати святки на морі, то кожен постував по своїй спромозі* [Байда, 410]; **скіпати в скіпки:** *Ого! Дивітєсь, браттє, як скіпає В скіпки наш Байда гаспедські галери!* [Байда, 400]; **сурміти в сурми:** *Човни за мною! Бийте в тулумбаси! Сурміте в сурми! Грайте в жоломіюки!* [Байда, 402]; **сурмлять сурми:** *...на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози* [ЧР, 41] тощо.

2. Адвербіально-дієслівні звороти:

вертом вертатися: *Раджу я тебе старою головою: на більшу здобич не надься, у Босфор не вганяйся, до Січі-матері, до батька Великого Лугу вертом вертайся* [Байда, 410]; **плазом одплазувати:** *Такого гультая не честь нам і не подоба плазом одплазувати, а поважним боєм годилось би тобі вуха по'бтинати* [Байда, 366]; **мовчки мовчати:** *Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать да один за одного туляться* [ЧР, 138] тощо.

Дієслівно-адвербіальні звороти (як різновид адвербіально-дієслівних):

мовчати мовчки: *Що ж, браттє? Чого мовчите мовчки? Князь Байда гаразд говорить* [Байда, 410].

3. Субстантивно-субстантивні звороти:

лицар над лицарством: *Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки* [ЧР, 50]; **невольник волі:** *Він десять літ до тебе не лицявся, Про любощі ні словом не озвався, Невольник мовчазний твоєї волі, Чатує з козаками в Чистім Полі* [Байда, 434]; **премудрості премудрого:** *Премудрості премудрого не міряй Своім умом, в заклятості мізернім. Як море-океан вона глибока; Як небеса надоблачні, висока* [Байда, 449]; **суєта суєт:** ... *усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт: і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками* [ЧР, 40]; **суєта суєтствій:** – *Ось на лиші полапай* [жбан], *яке тут диво. Се я в Польці таке собі доскочив. – Суєта суєтствій!* – каже той [кобзар], *усміхнувшись* [ЧР, 19] тощо.

4. Ад'єктивно-субстантивні звороти:

гола голота: *Якої ж вам, браташише, заспівати?... Чи про того, що мусив свині пасти Серед сільської челяді-дрібноти, Та знявсь угору, мов той дуб гіллястий, І прихилився до голої голоти?* [Байда, 424]; **дика дича:** *Поки що мусить дика дича слухать Своїх сліпих пророків Валаамів* [Байда, 387]; **висока високість:** *Та літає орел, та літає сизий По високій високості: Ой плаче, плаче та козак старенький А по своїй молодості* [Байда, 415]; **ледача ледарь:** *О ледача ледарь! Шкода й меча об тебе плямувати. Гей, бунчука сюди! Хрещатий прапор!* [Байда, 402] тощо.

5. Ад'єктивно-ад'єктивні звороти:

вродливий над вродливими: *Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, видно, тільки в його і думки, що про гетьманські порядки* [ЧР, 50].

6. Дієслівно-дієслівні звороти:

слухати не наслухатися: *...вони-то [дівчата та молодиці] поскладали й оті пісні, оті ніжній розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш і не наслухаєшся* [ЧР, 57].

Імовірно, подальші пошуки дадуть змогу виявити більшу кількість тавтологічних зворотів у різних творах Пантелеймона Куліша. На окреме дослідження заслуговують тавтологізми фразеологічного типу, виявлені в Кулішевих текстах.

У системі української фраземіки досить помітне місце посідають одиниці, що мають у своєму складі конструкції, організовані за типом стійких порівнянь. І. Р. Вихованець зазначає, що порівняльний зворот – це частина простого речення, яка складається з порівняльного сполучника і виражає значення порівняння [1: 524]. Порівняльні конструкції (слова або словосполучення) розкривають, уточнюють зміст окремих слів або словосполучень у реченні шляхом порівняння [4: 32]. Так само, як і фразеологічні одиниці, більшість із них мають яскраву образність, стилістичне забарвлення, наділені експресивністю та емоційністю. Більшість порівнянь двочленні за структурою, перший елемент якої називає властивість (дію, стан, якість) особи чи предмета, другий – порівняльний компонент – це компаративне сполучення, яке вводять за допомогою сполучників. Структурно-граматичне гніздо з власне-порівняльним сполучником *як*, напевно, можна зарахувати до кола найпродуктивніших. Стійкі порівняння у складі фраземіки української мови часто можуть містити в ролі структурного складника також і модально-порівняльні сполучники *мов, немов, наче, неначе, немовби, начебто, ніби* та ін. Проте згадані компоненти, як зазначають дослідники, своєю частотністю здебільшого поступаються в певних текстах конструкціям з елементом *як*. Ілюстративний матеріал аналізованої драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» та роману «Чорна рада» показує, що у творах наявна велика кількість порівнянь зі сполучником *мов*, що властиво майже всім творам письменника.

Серед порівняльних конструкцій дослідники виокремлюють ад'єктивні, адвербіальні та дієслівні. Проаналізувавши компаративні конструкції досліджуваних творів П. Куліша, можна зробити висновок, що в тексті найбільше прислівникових порівнянь, хоча трапляються й прикметникові:

1. Прикметникові порівняльні конструкції:

мов вовці-сіроманці: *Немного нас понад слаутом, братці, Таких, що правди по світах шукають. Нетяги, мов ті вовці-сіроманці, За здобичцю безславною блукають* [Байда, 398]; **мов зоря в погоду, мов квітка з раю:** *Для мене ж над Катрусину уроду Нема краси, ні любого звичаю: Мені Катруся – мов зоря в погоду, Мов чиста благовісна квітка з раю* [Байда, 335]; **як квіточка:** *Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка»* [ЧР, 18] тощо.

2. Прислівникові порівняльні конструкції:

мов Етна чорна: *Давно вже я вбачаю, що ти сумний, хмурний, мов Етна чорна* [Байда, 386]; **мов Борей:** *Кажи ж, чого з Острога мчавсь до мене, Мов той Борей, бурнокрилатий вітер?* [Байда, 352]; **наче печерський скимник:** *Чого цей турецький святий зробивсь таким злючим? Грима на нас, наче той печерський скимник* [Байда, 362]; **як військо дике:** *Поки козацтво буде воювати Мечем та полом'єм, як військо дике, Ми на Україні будемо вбачати По всіх шляхах руйновище велике* [Байда, 349]; **як міх ковальський:** *Скотили вже дяки на воза й Бочку... Мовчить: як міх ковальський тяжко дише* [Байда, 349]; **як у віночку:** *Так Леся ж усе скрашала собою так, що вже справді годилось би сказати: «У хаті в неї, як у віночку; хліб випечений, як сонце»* [ЧР, 18] тощо.

Зазвичай компаративні звороти уточнюють дієслівну основу:

мов воли у коповицю: *Силкуючись, дяки аж попріли, Мов ті воли у коповицю, впріли* [Байда, 343]; **мов дві отари:** *Глянь, брате, що він з нами виробляє! Розвів обох, мов дві отари, різно* [Байда, 348]; **мов тінь прозрічаста:** *Вона [мати], мов тінь прозрічаста літає, Німуючи, мене очима просить: «О доню! Ублагай святу Покрову, Нехай мене на чисте лоно прийме!»* [Байда, 338]; **як вихор:** *Василь Невольник підняв із нов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, да й помчавсь, як вихор* [ЧР, 59]; **як із рідним братом:** *Да й*

обнявсь і поцідувавсь [Черевань] *із Шрамом, як із рідним братом* [ЧР, 13]; *як ластівочка: Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка* [ЧР, 152]; *як од вітру на степу трава: Не сьогодні, дак завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!* [ЧР, 61]; *як свої п'ять пучок: ...низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю* [ЧР, 13]; *як собака цибулю: Об мене козаки-дуки змалку потирали руки: міщане з мене по кушнірнях зátкало робили, а пани так як собака цибулю любили* [Байда, 417] тощо.

Компаративні звороти можуть уточнювати зміст прикметника:

як мрець у домовині: Не знайшов я правди в Польщі, Ні в нашім гарнім царстві, ні в Московськім, А в нас вона на Русі-Україні Сліпа й глуха, як мрець у домовині [Байда, 453]; *мов турецький святий: З усієї здобичі, з того, мовляв, турецького добра зістались були тільки червоні штани, – і на ті празька кабашиця польстилась. Тепер, бач, сидить голий, мов турецький святий* [Байда, 357]; *мов щастя, мов сон: Вони [невольницькі руки] тесали з мarmору мережки, Прозірчасті узорі-арабески. Вони мечеті пишно зодягали, Мов піною морською покривали, Легкі, мов сон, мов щастя, жартовливі, Фонтанами під небеса пугали* [Байда, 377]; *як долоня: Той у Києві он шпиталь про козаків-калік спорудив, а сей оддав степ, місце веселе, як долоня рівне, під жіноцький кабак, мов під який гарем, прости господи* [Байда, 360].

Компаративні звороти можуть уточнювати зміст словосполучення:

мов барс: Ми думали, що турчин вб'є Арапа, А той йому, мов барс, у шию впився [Байда, 412]; *мов сон: Тоді, мов сон, мені Стамбул приснився: Тепер він сяєвом дневним окрився* [Байда, 380]; *мов дуб гіллястий: Чи про того, що мусив свині пасти Серед сільської челяді-дрібноти, Та знявсь угору, мов той дуб гіллястий, І прихиливсь до голої голоти?* [Байда, 424]; *мов туманом: Любов твою в душі твоїй вбачаю, Як чисту воду в чистому кристалі. Мов туманом Катрусю обгорнули Чернечими казками добрі люде* [Байда, 358]; *як грішник перед богом: Ну, а коли б твій ворог покоровся І вправ до ніг, як грішник перед богом?* [Байда, 377]; *як за маткою бджоли: А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли* [ЧР, 126]; *як полову: Не треба було їм [запорожцям] ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову* [ЧР, 36]; *як риба з водою: От і*

побратаються [братчики] да й живуть довіку вкупі, як риба з водою [ЧР, 47]; *як розбишаки-крестоносці*: Згадай, як ми гальони запалили, – *Ті, що хотіли знов так обідрати Царград, як розбишаки-крестоносці* [Байда, 381] тощо.

Отже, у драмі П. Куліша виокремлюємо порівняльні конструкції, які поділяємо на два типи: ад'єктивні та дієслівні. Порівняння зазвичай мають яскраво виражене оцінне значення, а характер оцінки залежить від першого компонента (*обідрати*, як розбишаки-крестоносці; *жартовливий*, мов щастя; *горіти*, як смола у печлі; *говорити*, мов у дзвона дзвонити; *струсонути*, мов дику грушу тощо). Особливість порівнянь полягає в тому, що підсилювальна функція властива саме для порівняльної частини, оскільки образний компонент функціонує як підсилювач і набуває підсилювального значення. Саме цей фактор впливає на стилістичне забарвлення порівняльної конструкції, її експресивність та емоційність.

Порівняльні конструкції, як і лексеми, мають денотативне, сигніфікативне та конотативне значення, проте в канві тексту вони передусім вирізняються конотативним компонентом. Обґрунтовано можна твердити, що в майбутньому під час аналізу різних творів П. Куліша можна буде виявити значно більшу кількість компаративних конструкцій, завдяки чому з'явиться змога верифікувати запропоновані структурні моделі, а може, і описати нові.

Джерела

- Байда** – Байда, князь Вишневецький / Пантелеймон Куліш. Твори в 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1989. – С. 332 – 456.
- ЧР** – Чорна рада / Пантелеймон Куліш. Твори в 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5 – 153.

Література

1. Вихованець І. Р. Порівняльний зворот // Українська мова: Енциклопедія. – 3-є вид., зі змін. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 526.
2. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури : підручник / за наук. ред. О. Галича. 4-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2008. – С. 230.

3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 303 с.

4. Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко. – К.: Вид-во Довіра, 2007. – 478 с.

5. Тараненко О. О. Тавтологія // Українська мова: Енциклопедія. – 3-є вид., зі змін. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 702.

6. Тараненко О. О. Плеоназм // Українська мова: Енциклопедія. – 3-є вид., зі змін. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 512.

7. Туліна Т. О. Речення з тавтологічними підметами і присудками у східнослов'янських мовах // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови: Тези доповідей. – Чернівці, 1965. – С. 143 – 145.

Tetyana TSYMBALYUK-SKOPNENKO

Tautologisms and comparative constructions in the significant texts of Panteleimon Kulish (on the material of the drama «Bayda, prince Vyshnevetsky» and the novel «Chorna rada»)

The article analyses the functioning of tautological phrases and comparative constructions in Panteleimon Kulish's historical drama «Baida, Prince of Vyshnevetsky» and novel «Chorna Rada» («The Black Council»), which was included in the canon of Ukrainian literature. It is stated that tautological phrases and comparative constructions, the skill of their selection, the peculiarities of the use of these elements become perhaps the brightest markers of idiosyncrasy, as these tools are mostly connotatively colored, and therefore always rise above the lexical field of neutrality, which attracts more attention.

Key words: Panteleimon Kulish, phraseology, tautological phrase, comparative constructions, context.